

БАЛКАНСЬКА СКЛАДОВА КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ ГРЕЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено виокремленню й аналізу сучасного стану і перспектив розвитку балканської ідентичності як складової грецької національної ідентичності.

Ключові слова: Греція, балканська ідентичність.

Зв'язок між колективною пам'яттю та конструюванням національної ідентичності, а також способи використання колективної пам'яті, забуття чи увіковічення певних історичних подій є досить популярним предметом дослідження в суспільних науках. Втім, якщо раніше дослідження концентрувалися радше на конструюванні національної ідентичності, то на цьому етапі привабливішими стають інші рівні – наднаціональний (зокрема проблематика європейської ідентичності) чи субнаціональний (регіональні студії), тобто розкладання позірно монолітних національних ідентичностей на складові частини та вивчення їхньої взаємодії. Науковою проблемою нашої статті стало виокремлення і з'ясування ролі «балканського» елементу національної грецької пам'яті та ідентичності, власне ідентичності регіонального рівня.

Традиційно Грецію вилучають із балканського дискурсу, а «Балкани» часто звужують до колишньої Югославії. Вплив цього міфу можна побачити навіть у творчості українських дослідників, наприклад О. Надтока у своїй статті [1, 71–76] про дебалканізацію і образи Балкан майже винятково зосереджується на колишній Югославії.

Греція є цікавим випадком регіонального контексту національної ідентичності: ця, без сумніву, балканська країна з географічного погляду, маючи значний багаж історичних зв'язків з сусідами, останні 60 післявоєнних років виключала себе з балканського дискурсу, прилучившись до угруповання західних країн. Цьому сприяли результати громадянської війни 1944–1949 рр., союзництво з прозахідним блоком під час холодної війни, вступ до НАТО (1952 р.) та згодом до Європейського Союзу (1981 р.), що відмежовували країну від її комуністичних сусідів. У ментальній же сфері «європейська» належність Греції проявляється в одному з пластів колективної пам'яті – «античному спадкові», який був сконструйований і введений до національної ідентичності на початку війн за незалежність під впливом європейських філеллінів та грецької

діаспори і полягав у проведенні прямих паралелей між сучасними та античними греками.

Міф античного спадку настільки сильний, що у популярній передачі «Видатні греки» шляхом голосування у травні 2009 р. найбільшим греком усіх часів вибрали Олександра Македонського, а серед десятка фіналістів знайшли місце Платон, Аристотель, Сократ і Перикл [18]. Антична складова ідентичності є засадничим елементом грецького самосприйняття, що уможливило бачення себе центром світової цивілізації та обґрунтовує належність Греції до Західної Європи, проводячи межу між Європою і Азією, східним та західним, між греками та їхніми сусідами. На регіональному рівні античний спадок виділяє середземноморську належність Греції, применшуючи вагу балканської, і водночас перекидає місток для містичного зв'язку з Європою. Можна погодитися, що «у випадку Греції культурні уявлення про Балкани різко контрастують з панівними середземноморськими образами та метафорами. Мости, кам'яні будинки, монастирі, суворі гірські місцини та туманні краєвиди (що їх бачимо в кількох фільмах Ангелопулоса) пробуджують відчуття самозосередженого, загадкового та меланхолійного простору, в той час як білосніжні каплички егейських островів, сонячні пляжі і блакитне море, прославлені поетами та митцями, відкривають широкі горизонти, світло та інше ставлення до життя. Сіра балканськість та містичний візантинізм наче змагаються з вкоріненим образом класичної та поганської Греції...» [11, 9].

Зацікавлення греків «сірою балканськістю» збіглося в часі з загальносвітовою і загальноакадемічною увагою до Балкан як регіону, образу, поняття. 90-ті роки та перше десятиліття ХХІ ст. дали нам праці М. Тодорової, В. Голсуорсі, М. Мазовера, Е. Бояра, що на теоретичному рівні концептуалізували поняття, значення і стереотипізацію «Балкан» (зачіпаючи і Грецію в тому числі), зокрема їхній негативний, «дикий», несумісний з Європою і демократією образ. Балканська тематика у грецькому культурному дискурсі

з'явилася з початком війни у колишній Югославії; зокрема вона втілилася у нехарактерній для інших членів ЄС підтримці С. Мілошевича. Хронологічно вона збіглася з неоднозначними економічними результатами першої декади членства самої Греції в ЄС та досі нерозв'язаним конфліктом навколо назви Македонії. Так звана македонська проблема не обмежувалася лише дипломатичними війнами чи економічним ембарго: «...у Греції у першій половині ХХ ст. було перейменовано більшість місць з турецькими чи слов'янськими назвами, як правило “повертаючи” їхнє “давньогрецьке ім'я”... Усі македонські громадяни були змушені змінити свої прізвища – а часом й імена – на грецькі: навіть сьогодні відкриття негрецького топоніма чи прізвища, чи навіть вибір такого імені для новонародженої дитини на практиці є неможливим. Крім того, громадяни, які використовують старі топоніми, можуть мати проблеми з органами влади, а колишні громадяни, що зараз мешкають в інших країнах, не можуть в'їхати в Грецію і відвідати місце свого народження, якщо в них у паспорті місце народження вказане під старою назвою» [9, 52].

У світлі усіх цих тенденцій дещо похитнулася віра у споконвічну європейськість Греції. Приміром, Дж. Петтіфер вважає, що 90-ті рр. вказали Греції на «поновне відкриття себе як балканської країни та процес дедалі більшого дистанціювання від Північної Європи» [20, 236–237], а на думку Р. Каплана, «лише у 80-х рр. світ почав усвідомлювати, наскільки Греція була близькою до Балкан і Близького Сходу» [14, 259]. Такий зовнішній, накинтий аспект балканської ідентичності поєднувався з внутрішньою переоцінкою свого місця на Балканах у контексті падіння залізної завіси і поновлення зв'язків із сусідами, відродження пам'яті про спільне минуле. Оптимістично налаштований Д. Ціовас проголошує, що «культурна амнезія щодо спільного минулого (Греції та її балканських сусідів. – Н. К.), що домінувала протягом ХХ ст., випарувалася після падіння комуністичних режимів між 1989–1991 рр., і видається, що розпочався період відновленої культурної взаємодії» [11, 7–8].

Натомість М. Тодорова трактує балканську складову грецької ідентичності як другорядну, адже, «як і у випадку всіх національних ідентичностей, греків характеризує ієрархічність численних ідентичностей: сучасний грек опише себе насамперед як грека, потім за допомогою локальної ідентичності (критянин, македонець, епірот і т. д.), потім як європейця і лише тоді як балканця, південноєвропейця чи середземноморця» [23, 44]. І якщо європейську ідентичність варто шукати на руїнах Парфенону, то балкан-

ська локалізується на межі двох інших наративів – візантійського і османського.

Одним з ключів до відкриття балканської ідентичності у грецькому випадку є т. зв. візантійський спадок, що становить на додаток до античного другу частину класичної грецької ідентичності дихотомії. Балканський контекст він не відкидає, вписуючи його до православної ойкумени, закоріненої глибоко у віках. І хоч у першій половині ХІХ ст. візантійське минуле асоціювалося з відсталістю й занепадом грецької нації, а тому замовчувалося на користь античного, його включення в національну ідеологію відбулося у другій половині ХІХ ст. в творчості грецького історика К. Папарігопулоса, а також в ідеології «Великої Ідеї», кінцевою метою якої була відбудова модерного варіанта Візантійської імперії.

Важливо, що відродження візантійської ідеї та її інкорпорація до національної ідентичності стали відповіддю на штучність і неприйнятність античності як загальнонаціональної ідеології, адже численні свідчення мандрівників про повну відсутність античної свідомості в новочасних еллінів ХІХ ст. яскраво підтверджують цілковите модерне винайдення античного коріння. Натомість мандрівники згадують про високий рівень православної релігійності, одного з головних культурних маркерів «візантійськості» [13]. У 90-х та 2000-х роках відродження «візантійськості» риторики відбувалося за сприяння Грецької православної церкви, яка намагалася боротися проти обмеження своїх прав та впливу (легалізація громадянських шлюбів, усунення графі «релігія» з паспорта та ін.), закликаючи вірян підтримувати «православних братів» сербів, використовуючи традиціоналістську, антимодерністську, антиєвропейську та антиамериканську риторику. Повернення до духовних джерел нації, які Церква вбачає у православній духовній традиції, і універсальність цієї традиції, що трансцендує за кордони грецької нації на її найближчих сусідів, відіграють у цій риторичі не останню роль.

Красномовним прикладом «дослідження» і сприйняття візантійського спадку є дилетантська стаття про Візантійський музей Салонік, де пряма відповідність між візантійцями й сучасними греками виводиться з того, що «кожне візантійське господарство прагнуло до самодостатності, тож задля цього господарі вирішували кілька основних овочевих культур та деяку худобину. Сьогодні звісно потреби в їжі в основному задовольняються через ринкову систему, втім, господарства в сільських місцевостях досі вирощують овочі і тварин» [5, 295].

Певна річ, візантійська пам'ять аж ніяк не спроможна цілісно охопити усі можливі виміри

балканської ідентичності, тому не можна не згадати витіснену пам'ять про османський спадок, що є класичним прикладом колективного забуття [2]. Забуття османського є настільки сильним, що навіть численні ініціативи примирення з турками (з 1999 р.) не зачіпають можливості визнання значущого спільного культурного контексту, а протиставлення з «турком» як із негативним дзеркалом грецької ідентичності досі не втратило свого сенсу [17]. Водночас чимало дослідників погоджуються, що власне османський період залишив найбільший відбиток у тому, що можна обережно назвати спільною балканською культурою, в тому числі грецькою. Зокрема це стосується особливої позиції греків щодо інших християн Балканського півострова через домінування грецького патріархату в православному мілеті (згідно з адміністративним поділом османами своїх підданих не за національними, а за релігійними ознаками), інших привілеїв, що робили греків *primes inter pares* християнських народів. Власне хоч «балканськість і не викликає у греків особливого ентузіазму, та й сприймають вони її з іронією, але принизливе окреслення для грека радше пов'язане з Орієнтом (власне з Туреччиною), а не з Балканами. Належність до Балкан не заперечується» [23, 44].

Проблема полягає в тому, що відокремити візантійський наратив від османського надзвичайно важко, оскільки в них спільне формування, зумовлене плавним переходом одного досвіду в інший. Класична праця Н. Йорги «Візантія після Візантії» переконливо показала спадковість інституцій, суспільних структур, норм поведінки двох імперій [12]. Власне тісний зв'язок візантійського досвіду з османським становить один із проблемних пунктів грецької ідентичності. Те, що «Балкани» займають перехідну позицію на стику візантійського та османського наративів, і зумовлює їхню хитку позицію в ієрархії грецьких ідентичностей.

Якщо намагатися віднайти топос грецького контексту балканської тематики, то в наукових колах висувається теза мирного співжиття у православному світі XVIII ст., що унаочнює локальну версію золотого віку та культурного процвітання. Йдеться передовсім про домінування православної релігії та грецької культури, яке у своїх працях неодноразово обґрунтовує П. Кітромілідес: «Ранньомодерне балканське суспільство, що було політично об'єднане османським завоюванням і культурно гомогенізоване Православною Церквою, ідеологічно і психологічно трималося разом за рахунок зв'язків і традицій східного православ'я» [15, 187]. Власне, тема грецької цивілізаційної вищості, підкреслена відсиленням до античності, прослідковується

навіть у літературних розвідках. Патріотичним закликм звучать висновки дослідження тематики Балкан у сучасній грецькій літературі середини 90-х рр.: «ці романи пропонують економічний чи культурний союз Балкан з Грецією через її античний і візантійський спадки, її успішну економіку і не комуністичне минуле, її буття ближче до духу Заходу і відповідно на почесному місці» [11, 259].

Безперечно, відчуття цивілізаційної вищості підсилює грецький етноцентризм, який заважає розглядати сусідів як повноцінних партнерів. Аналіз грецької історіографії й зокрема підручників свідчить, що «інші країни, що згадуються в книгах, слугують етноцентричній концепції історії. Вони згадуються у своєму стосунку до Греції чи греків, тобто у стосунку до подій національної історії. Значущою у цьому сенсі є відсутність історії усіх інших балканських країн. Події, що стосуються історії Болгарії, Сербії чи Албанії, включено в історичний наратив, оскільки вони слугують описові відповідних територіальних вимог минулого, війнам чи договорам, конфліктам чи союзам цих країн із Грецією. Решти балканських країн і їхньої історії практично немає в книжках» [22, 40]. Навіть сьогодні грецька освіта – і це публічно визнав міністр освіти Греції у 1995 р. – є дуже етноцентричною і нетолерантною [22, 39]. Грецькі учні вивчають матеріал про вищість практично «чистої» з античних часів «грецької раси», а складні багатокультурні елементи загалом прославлених імперій Александра та Візантійської імперії ніколи не згадуються [9]. Подібної думки дотримуються і спеціалісти комісії з аналізу грецьких підручників: «Грецька історія є цілком етноцентричною. Лише невеличкі уривки історії інших народів мають місце поза зв'язком з національним “я”... Результатом є невігластво щодо історії інших» [21, 493].

З одного боку, повернення балканського дискурсу в грецький публічний простір може допомогти країні вирватися з ситуації вічної самотності й національного нарцисизму, дати їй більш адекватне розуміння самої себе і сприяти нормалізації відносин Греції з її партнерами, якимось узгодити дивний статус країни, яка вперто почувается наче островом, відірваним від решти Європи. З іншого – небезпека пов'язати себе з «варварськими» Балканами і ще більше віддалитися від європейського ядра зумовлюють алогічність і непослідовність балканського дискурсу.

Останньою тенденцією балканського дискурсу у грецькому контексті є його європеїзація. Про активність Греції в регіоні у 2000-х роках свідчать зростання торгівельного обігу, інвести-

цій, політичні та культурні ініціативи [див.: 3; 4; 7; 8; 24]. Балканський контекст можна побачити у розбудові болгаро-грецьких відносин щодо транспортування нафти, у салоніських зустрічах під час президентства Греції в ЄС 2003 р., що проголосили підтримку для євроінтеграції держав регіону. Приєднання Болгарії і Румунії до ЄС у 2007 р. додало проблемі актуальності, розтопивши унікальність Греції як острівка ЄС на Балканах, а зняття вето на вступ Туреччини і реальні перспективи постюгославських країн ставлять питання європеїзації цілого регіону. Власне Греція намагається будувати свою політику на цьому хиткому містку переходу від балканського до європейського.

Ідеологію нормалізації та «європеїзації» викладено в проекті щодо переписання підручників історії громадської організації з центром у Салоніках, «балканській столиці Греції». З одного боку, автори проекту спонукають студентів визнати множинність ідентичностей, а з іншого – не

допускаються розмови про балканську ідентичність. «Регіональна історія Південно-Східної Європи не може розглядатися як самодостатня, а як частина європейської і світової історії. Це означає також, що поняття “особливого” історичного розвитку на Балканах не існує» [21, 10]. Зазначимо, що така «нормалізація» Балкан загрожує втратою їхньої балканськості, нехай негативної та стереотипованої, і перетворить Балкани на ще один забутий закуток нормальної цивілізованої Європи. Недарма намагання примирення і пошуку спільності проходить під гаслами нейтральної Південно-Східної Європи, яка зрештою відсилає до аморфних і невизначених громадянських європейських цінностей.

Саме тому повернення до балканського дискурсу, в тому числі в його грецькому варіанті, можна вважати інструментальним кроком перехідного періоду долучення балканських країн до ЄС і до європейської ідентичності, в якому Греція може відіграти одну з ключових ролей.

- Надтока О. Дебалканізація Європи: конструювання нової ментальної карти Старого світу / О. Надтока // Наукові записки НаУКМА. – Т. 65: Історичні науки. – 2007. – С. 71–76.
- Boyar E. Ottomans, Turks and the Balkans: empire lost, relations altered / E. Boyar. – London : Tauris, Academic Studies, 2007. – 243 p.
- Catsiapis J. La Grèce et les Balkans / J. Catsiapis // Études helléniques. – 1994. – Vol. 3. – No. 1. – P. 69–80.
- Christakoudis A. La politique balkanique de la Grèce pendant la première moitié des années 90 / A. Christakoudis // Études balkaniques. – 1996. – No. 3–4. – P. 3–18.
- Chronis A. Heritage of the senses. Collective remembering as an embodied praxis / A. Chronis // Tourist Studies. – 2006. – Vol. 6. – No. 3. – P. 267–296.
- Clio in the Balkans. The Politics of History Education. – Thessaloniki : CDRSEE, 2002. – 549 p.
- Constas D., Chila I. La position géopolitique de la Grèce et son rôle dans le Sud-Ouest européen / D. Constas, I. Chila // Mésoegeios. – 2001. – No. 11. – P. 7–23.
- Deslondes O. La Grèce est-elle une île? / O. Deslondes // Limes. – Hiver 1999–2000. – No. 1. – P. 81–93.
- Dimitras P. Writing and Rewriting History in the Context of Balkan Nationalisms / P. Dimitras // Southeast European Politics. – October 2000. – Vol. 1. – No. 1. – P. 41–59.
- Goldsworthy V. Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination / V. Goldsworthy. – New Haven : Yale University Press, 1998. – 254 p.
- Greece and the Balkans: identities, perceptions and cultural encounters since the Enlightenment / Ed. Dimitris Tziouvas. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 290 p.
- Iorga N. Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine / N. Iorga. – Bucharest : Institut d'Études Byzantines, 1935. – 272 p.
- Jezernik B. Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers / B. Jezernik. – London : Saqi Books, 2006. – 320 p.
- Kaplan R. Balkan Ghosts: A Journey through History / R. Kaplan. – N. Y. : St. Martin's Press, 1993. – 259 p.
- Kitromilides P. “Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans / P. Kitromilides // European History Quarterly. – 1989. – Vol. 19. – P. 149–194.
- Mazower M. The Balkans / M. Mazower. – London : Weidenfeld and Nicolson, 2000. – 160 p.
- Millas H. Ethnic Identity and Nation Building. On the Byzantine and Ottoman Historical Legacies / H. Millas // Europe and the Historical Legacies in the Balkans / [eds. Raymond Detrez and Barbara Segart]. – Brussels : Multiple Europes, 2008. – 184 p.
- Οι Μεγάλοι Έλληνες [Electronic resource]. – Mode of access : <http://greatgreeks.skai.gr>. – Title from the screen.
- Panayote E. Writing and Rewriting History in the Context of Balkan Nationalisms / E. Panayote // Southeast European Politics. – October 2000. – Vol. 1. – No. 1. – P. 41–59.
- Pettifer J. The Greeks : The Land and People since the War / J. Pettifer. – London : Penguin, 2000. – 255 p.
- Teaching Modern Southeast European History. Alternative Educational Materials. Workbook 1. The Ottoman Empire. – Thessaloniki : CDRSEE, 2005. – 139 p.
- Teaching the History of Southeastern Europe / [eds. Christina Koulouri]. – Thessaloniki : CDRSEE, 2001. – 111 p.
- Todorova M. Imagining the Balkans / M. Todorova. – N. Y. : Oxford University Press, 1997. – 257 p.
- Wallden A.-S. La Grèce dans les Balkans / A.-S. Wallden // Notes et études documentaires. – 1996. – Vol. 28. – No. 5027. – P. 69–90 p.
- Yerasimos S. Les politiques balkaniques de la Grèce et de la Turquie depuis la fin de la guerre froide / S. Yerasimos // Turkish review of Balkan Studies. – 2002. – No. 7 – P. 35–78.

N. Koval

THE “BALKAN” ELEMENTS OF COLLECTIVE MEMORY IN THE CONTEXT OF GREEK IDENTITY

The article is devoted to the conceptualization and thorough analysis of the present state and possible perspectives of the Balkan identity as a part of Greek national identity.

Keywords: Greece, Balkan identity.